

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВА

На правах рукопису

УДК 72033/477/

КРАВЧЕНКО Ярослав Охримович

ТВОРЧІ МЕТОДИ НАРОДНИХ МАЙСТРІВ-БУДІВНИЧИХ
У ДЕРЕВ'ЯНІЙ ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ХУІІ - поч. ХХ ст.

І8.00.01 - теорія і історія архітектури та
реставрація пам'яток архітектури

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ - 1995

АВ 33.986

Робота виконана у Львівській академії мистецтва

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор
ЗАПАСКО Яким Прохорович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства
ТИМОФІЄНКО Володимир Іванович;
кандидат архітектури
КОЛОСОК Богдан Віталійович.

Провідна організація: Національний музей у Львові

Захист відбудеться "30" січня 1996 року о 12 год.
на засіданні Спеціалізованої вченої ради К 01.62.01
при Українській академії мистецтва
/253053, Київ, вул. См.-Ласточкина, 20/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Української академії мистецтва

Автореферат розіслано "29" грудня 1995 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат мистецтвознавства,
професор

М.О.Криволапов

48-33, 186

Актуальність і ступінь наукової розробки теми. Однією з малодосліджених ділянок українського мистецтва залишається дерев'яне церковне будівництво Українських Карпат XVII - поч. XX століть, пам'ятки якого збереглися до нашого часу на території етнографічних зон Гойківщини, Лемківщини та Гуцульщини.

Серед регіонального розмаїття української архітектури дерев'яні церкви і дзвіниці Українських Карпат - явище яскраве, самобутнє, тісно пов'язане з формуванням історичного та архітектурно-художнього образу цього краю. Під впливом об'єктивних /руйнівна сила часу/ та суб'єктивних /свідоме нищення сакральної архітектури/ факторів багато давніх будівель зникло. Проте ті, що вціліли до нашого часу, дають можливість скласти певне уявлення про архітектурно-конструктивні та художньо-декоративні досягнення нашого народу в минулому.

Слід зазначити, що дані, які стосуються народного дерев'яного будівництва, розпорошені в різноманітних публікаціях і не систематизовані, що створює значні труднощі для дослідників.

Перші, відомі нам, письмові згадки про дерев'яне будівництво на території Українських Карпат відносяться до XVII - XVIII ст. Вони мають характер мандрівних замальовок і краєзнавчих описів, у яких згадуються окремі пам'ятки /П.Алепський, Г.Л. де Боплан, У. фон Вердум, Ю.Юст, Б.Гаке, К.Мілевський/. Український письменник і вчений Я.Головацький, мандруючи в 1839 р. по Карпатах, також описує церкви. Однак систематичне вивчення церковного будівництва почалось лише в кінці XIX ст.: у Львові, Києві, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Москві, Празі та Відні опубліковано перші наукові дослідження. Авторами цих праць були І.Грабар, В.Суслов, О.Новицький, Г.Павлуцький, Ф.Болюв /Хв. Вовк/, Т.Білоус, В.Шербаківський, Д.Шербаківський, В.Дзедушицький, К.Мейловський, Т.Обмінський,

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Л.Недерле, Р.Ф.Кайндл, Я.Зубрицький та ін. Українське церковне будівництво Карпатського краю, процеси його зародження, становлення та розвитку форм викликали багато суперечливих думок. Джерела його пов'язували з культурою різних часів і народів - польською, російською, норвезькою, індійською.

З початком видання в 1892 р. "Записок Наукового товариства ім. Т.Шевченка" значно розширилось вивчення народного мистецтва та архітектури, про що яскраво свідчить п'ятитомна праця В.Шухевича "Гуцульщина" /1899-1908/. У першому томі монографії подано описи дерев'яних церков, методи їх побудови, розповідається про народних майстрів-будівничих з Гуцульщини.

У результаті воєнних лихоліть загинула велика кількість карпатських церков, про які ми тепер можемо мати уяву лише з описів, рисунків та фотографій, зроблених дослідниками до Першої світової війни.

У 20-30-х р.р. ХХ ст. література з питань дослідження дерев'яних церков поповнилась новими працями українських та іноземних дослідників. У 1920 р. вийшов у світ альбом "Дерев'яні церкви Галичини" А.Лушпинського, в якому вміщено 40 "зрисованих дуже точно" пам'яток ХУІ-ХІХ ст. Професор Д.Антонович у 1925 р. опублікував свою працю, присвячену розвитку форм української дерев'яної церкви. Багата ілюстративним матеріалом монографія В.Залозецького, написана німецькою мовою, "Готичні та барокові церкви в Карпатах". Автор підходить до вивчення даної проблеми згідно з вимогами дослідження мистецьких пам'яток, робить стилістичний аналіз їх архітектурно-мистецьких форм. Дослідник В.Січинський у ряді своїх праць і, зокрема, в монографії "Бойківський тип церков на Карпатах" зробив першу спробу систематизації тридільних планів та аналізу народного бойківського будівництва.

Найглибшою у своїх наукових пошуках стала двотомна праця М. Драгана "Українські дерев'яні церкви", видана у Львові в 1937 р. в якій вчений розглянув питання методів дослідження культового будівництва /не зачіпаючи, однак, ні творчого підходу майстрів-будівничих, ні їх інструментарію, ні декоративно-мистецьких особливостей/. У другому томі міститься обширний ілюстративний матеріал. Важливим було те, що автор вивів народний характер культового будівництва, його зв'язок з національними традиціями житлового будівництва. Монографія М. Драгана завершує огляд літератури з питань народного дерев'яного будівництва Карпатського краю, виданої до 1939 року.

Як бачимо, з середини XVII ст. і до кінця 30-х років XX ст., було написано й опубліковано цілий ряд описів, статей та монографій, у яких дослідники висвітлювали питання дерев'яного церковного будівництва Українських Карпат.

У ряді праць чітко проявилась тенденційність дослідження карпатської проблематики народного житлового та культового будівництва. Деякі автори, зокрема А. Вольфскрон, В. Дзедушицький, К. Мокловський та інші, ввели у наукові матеріали багато сумнівних, суб'єктивних положень і концепцій. Дані таких праць нерідко використовувались для штучного розмежування бойків, лемків та гуцулів, конструювання спекулятивних теорій про "польську гілку" їх походження і відмежування від української нації та, відповідно, "польському характерові" народного дерев'яного будівництва Карпатського регіону.

І лише невелика група дослідників /В. Щербаківський, В. Січинський, М. Драган та ін./ зробила спробу класифікації і систематизації архітектурних пам'яток для створення цільного образу українського дерев'яного церковного будівництва в цьому краї.

Друга світова війна трагічно вплинула на долю дерев'яних пам'яток Карпатського краю. Однак радянські повоєнні видання подають дані про знищення архітектурних пам'яток Росії, не згадуючи при цьому про українські дерев'яні церкви.

В українському мистецтвознавстві проблеми збереження та мистецького аналізу дерев'яних церков опрацьовувались дуже мало, хоча ще в 60-х роках була зроблена спроба їх наукового висвітлення на прикладі шеститомної "Історії українського мистецтва", "Нарисів з історії українського мистецтва", "Нарисів історії архітектури", окремих видань та публікацій 70-80-х років - П.Крченко, С.Таранушенка, В.Самойловича, П.Макушенка, П.Жолтовського, Г.Логвина, І.Могитича. З праць, виданих у Європі та США, заслуговують на увагу монографії В.Січинського, С.Гординського, В.Кармазина-Каковського, Р.Жука, Т.Геврика, Р.Бриковського, М.Поврозника та інші.

На жаль, у цих працях не звернено належної уваги на архітектурно-художні особливості будівель, а саме на художні особливості об'ємно-просторових композицій церковних споруд на Бойківщині, Лемківщині та Гуцульщині, а також на особливості декоративно-художнього вирішення архітектурних елементів і деталей екстер'єру та інтер'єру в цих будівлях, на що звертається відповідна увага в даній роботі. Ніхто з дослідників не звернув належної уваги на питання, пов'язані з особою майстра-будівничого - його персоналії, термінологію, інструменти та звичаї, пов'язані з будівництвом, методи роботи в процесі зведення дерев'яної культової будівлі, на чому акцентується увага в даній роботі. Немає, насамперед, комплексного дослідження, у якому було б достатньо повно вивчено народну архітектуру Карпатського краю. Необхідність і потреба в такому дослідженні відчувається саме тепер, у час національно-культурного відродження України. Таким чином актуальність дослідження цілком оче-

видна.

Виходячи зі складеної проблемної ситуації, метою дисертації є комплексне дослідження архітектурно-художніх особливостей дерев'яної сакральної архітектури з урахуванням історичних, культурних та етнічних особливостей Карпатського регіону: і архітектурно-художні особливості вирішення майстрами-будівничими об'ємно-просторових композицій церков на етнографічних зонах Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини впродовж XVII - поч. XX ст.ст.; особливості творчого методу, знань, вмінь та інструментарію народних майстрів-будівничих в процесі зведення церковної будівлі; особливості художньо-декоративного вирішення екстер'єру та інтер'єру даних об'єктів та роль архітектурних деталей у цій композиції; роль дерев'яної церковної будівлі у формуванні навколишнього середовища.

У зв'язку із сформульованою метою, автор поставив перед собою такі завдання:

- скласти перелік дерев'яних церков Карпатського краю, класифікований за етнозонами та роками побудови;

- картографувати етнографічні зони Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини з відміткою на них існуючих пам'яток;

- дослідити особливості архітектурно-художнього вирішення об'ємно-просторових композицій та роль у них архітектурно-конструктивних елементів та деталей;

- виявити особливості творчого методу народних майстрів-будівничих у процесі побудови дерев'яних церков на території етнографічних зон Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини;

- висвітлити декоративно-мистецькі особливості оздоблення інтер'єрів цих будівель;

- у процесі польових досліджень та розмов із старожилами описати та проаналізувати інструментарій, звичаї та обряди будівель-

ної магії майстрів та теслярів;

- укласти термінологічний словник майстрів-будівничих;

- дати характеристику і скласти іменний покажчик народних майстрів-будівничих та теслів Карпатського краю.

Основою для написання даного дослідження став досвід роботи автора при обстеженні пам'яток народного будівництва в складі експедицій науково-дослідницького відділу Музею народної архітектури та побуту у Львові в 1979-1983 р.р.; безпосередня участь у демонтажі та відбудові пам'яток дерев'яного будівництва на території Музею; проведення мистецтвознавчо-етнографічних експедицій зі студентами ЛДІЩМ у 1989-1993 р.р.; накопичений фактичний матеріал, зібраний під час індивідуальних польових досліджень.

Предметом дослідження стали процеси історико-мистецького розвитку та формування архітектурно-декоративних особливостей карпатської сакральної архітектури.

В процесі польових досліджень та натурального вивчення пам'яток об'єктом дослідження стали збережені дерев'яні церкви Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини в кордонах Української держави, а також 14 церков на Пряшівщині /Словаччина/ та 28 на Західній Лемківщині /Польща/. В часі роботи над темою в архівах та наукових бібліотеках Львова, Києва, Москви, Санкт-Петербургу, Кракова, Вроцлава, Праги, Пряшева, Чикаго, Мюнхену автором було зібрано значний матеріал, який торкається існуючих та втрачених до нашого часу дерев'яних церков XVII - поч. XX ст.ст. - на Бойківщині - 82, Лемківщині - 69, Гуцульщині - 45 пам'яток.

Межі дослідження охоплюють територіальний ареал етнографічних регіонів, визначених історичними землями Галичини і Закарпаття - згідно сучасної карти Європи - адміністративні райони Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей України,

землі Перемишльського та Жешівського воєводств Польщі, Пряшівського і Свидницького округів Словаччини.

Хронологічні рамки охоплюють XVII - поч. XX століть - період найбільш показовий в художньому розвитку дерев'яної сакральної архітектури /більш ранніх пам'яток, за винятком декількох, не збереглої/, розквіт якої припадає на XVIII - сер. XIX ст.ст. й проходить на фоні активного розвитку архітектури та мистецтва Галичини.

Методологічною основою дослідження став принцип історизму у вивченні мистецтва. Методом дослідження обрано комплексно-системний аналіз матеріалу, у відповідності з яким пам'ятки дерев'яного церковного будівництва Українських Карпат розглядаються на міждисциплінарному - архітектурно-теоретичному, мистецтвознавчому, історичному та етнографічному рівнях.

Наукова новизна дослідження визначається метою і завданнями й полягає в тому, що автор, опираючись на теоретичні засади попередніх дослідників, вперше подає загальну картину формування, розвитку та типологізації пам'яток дерев'яного сакрального будівництва, вивчає творчі методи народних майстрів-будівничих в процесі створення архітектурно-художнього образу екстер'єру та інтер'єру церковних будівель, аналізує декоративно-художні особливості архітектурних елементів та деталей у загальній композиції споруди. В роботі подається характеристика інструментарію, яким користувалися народні майстри, їхні повір'я і приказки, термінологічна лексика; висвітлюються історико-етнічні питання даних регіонів. Вперше зроблено спробу створення іменного покажчика народних майстрів та теслів, а також термінологічного словника будівничих Карпатського регіону.

Практичне значення і застосування результатів наукового дослідження визначаються їх актуальністю при вирішенні мистецько-тео-

ретичних і загальнонаукових проблем. Ряд положень даної праці можуть бути використані при написанні відповідних розділів нового видання "Історії українського мистецтва та архітектури". В час, коли міські та сільські громади збирають кошти на будівництво нових церков, результати даного дослідження дають можливість широкого застосування досягнень народної дерев'яної архітектури, знань та технологічних секретів народних майстрів у сучасному сакральному будівництві. Архітектори-проектанти, реставратори, мистецтвознавці та історики отримають можливість повнішого вивчення і розуміння процесів зародження та розвитку дерев'яного будівництва та його декору, що в свою чергу дасть можливість правильного наукового підходу до процесу реставрації дерев'яних церков Карпатського краю. Ряд положень дисертації увійшли в генеральний план забудови етнозону Музею народної архітектури та побуту у Львові, де автор працював ведучим спеціалістом етнозони "Бойківщина", науковим керівником проєктів реставрації ряду об'єктів /1979-1984 р.р./. В даний час матеріали дослідження використовуються автором в курсі лекцій з "Історії українського образотворчого мистецтва та архітектури" та "Історії українського декоративно-ужиткового мистецтва" у Львівській академії мистецтв.

Апробація роботи. Основні положення дисертації були заслухані на наукових конференціях Музею народної архітектури та побуту /Львів, 1979-1983/, Інституту прикладного та декоративного мистецтва /Львів, 1989-1993/, Вищої школи штук пластичних /Вроцлав, 1990/, Науково-дослідного інституту "Гуцульщина" /Чикаго, 1991/, Українського Вільного Університету /Мюнхен, 1992, 1994/, Академії мистецтв /Львів, 1994-1995/.

За матеріалами досліджень вийшло друком 19 публікацій.

Тема і характер дослідження обумовили структуру та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків та приміток до кожного розділу, викладених на 165 сторінках машинопису. Бібліографія вміщує 322 позиції. До текстової частини дисертації автором складено "Додатки" /63 стор./ - "Перелік дерев"яних церков Карпатського краю", "Іменний покажчик народних майстрів-будівничих Карпатського краю", в якому подано 129 персоналій, "Термінологічний словник народних майстрів-будівничих", що містить 290 термінів.

Блок ілюстрацій складається з 4 карт-схем етнозон, 120 обмірних креслень та рисунків, 165 фотографій.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, аргументуються його хронологічні рамки, визначається мета та завдання роботи, подано огляд історії дослідження дерев"яної архітектури краю, зроблено аналіз архівних, літературних та ілюстративних джерел, дається характеристика нинішнього стану збереження церковних будівель, визначається структура роботи.

У першому розділі аналізуються фактори, що визначили своєрідність карпатського церковного будівництва, дається характеристика будівельного матеріалу та інструментів, якими будували "таку складну будівлю, як дерев"яна церква".

Територія етнографічних зон Бойківщини, Лемківщини та Гуцульщини розміщена в ареалі Карпатської гірської системи, яка розташована у самому центрі Європи. В наш час назви "Бойківщина", "Лемківщина", "Гуцульщина" вживаються, головним чином, як номінальні поняття традиційного характеру. Але ще в порівняно недалекому минулому вони визначали певну конкретно існуючу історико-культурну реальність, що дала підставу дослідникам виділити населення вказаних регіонів Карпат в окремі регіонально-етнографічні групи україн-

ського народу.

На території Українських Карпат основні принципи техніки дерев'яного будівництва були вироблені ще до появи культових християнських будівель, про що яскраво свідчать окремі житлові споруди, ідеально пристосовані до природних особливостей даної місцевості.

У будівництві житлових чи господарських будівель творчість народного майстра, будівничого і теслі обмежувалась функціональними потребами незибагливого жителя гірського краю. Тому все його вміння, творча фантазія та індивідуальна майстерність повністю проявились у дерев'яному церковному будівництві.

Розташування і відносно велика кількість дерев'яних культових споруд в Карпатах не випадкові. Це значною мірою обумовлено географічним середовищем, основним фактором якого є розлогі, могутні гори Карпати, багаті на ліс. Тому в цих районах плекалось майже виключно дерев'яне будівництво. А оскільки бідність та малочисельність кожної окремо взятої сільської громади не давала змоги будувати великі за розміром споруди, то вся увага народних майстрів-будівничих була спрямована на вдосконалення композиційних прийомів побудови та мистецьке опрацювання архітектурно-конструктивних деталей, які отримували не лише функціональне призначення, а й чисто декоративні, оздоблювальні якості.

Характер природного середовища також впливав на формування архітектурної творчості на цій території. Так, наприклад, спостерігалася пряма залежність форми і розміру покриттів від кліматичних умов. Прагнення захистити будівлі від руйнівної дії дощів та холодних поривчастих вітрів в досить суворому кліматі знаходили свій вияв у обшивці зрубових конструкцій церков, стовпових - дзвіниць, веж і вежечок дошками-шалівками або гонтом. Про те ж саме свідчать і маленькі, архаїчної конструкції, розміри віконних проїм,

захищених особливими стрішками або бічними, часто оздобленими декоративною різьбою, дощинами, що прикривають вікна від сильних, вітром гнаних дощів або завірюх.

Легкість і зручність в опрацюванні такого благородного матеріалу, як дерево, викликали в народних майстрів любов до нього. Будівничі, теслі та різьбярі завжди цінували текстуру дерева - кожна порода відрізняється своїм натуральним кольором і тональністю, має своєрідні структури волокон, які самі по собі створюють певний декоративний ефект.

У Карпатському краї усіх чоловіків з дитинства привчали до мистецтва будівництва. Технологія майстерності в окремих родинах передавалась із покоління в покоління, часто була наче б зашифрована у прислів'ях, приказках, прикметах, повір'ях, звичаях та обрядах.

У комплекс знань своєрідної будівельної магії входили не тільки теслярські та будівничі секрети, але й "вміння безпомилково вибрати щасливе місце під церкву, садибу, колибу...". Бути вправним тесляр-будівничим і водночас кмітливим "чарівником" вдавалось небагатьом - і саме вони іменувались в народі гордим і шанобливим словом - "майстер".

Досліджуючи та аналізуючи інструментарій та теслярські секрети майстрів, можна зробити висновок, що вони в процесі підготовчих будівельних робіт користувались знаннями, які мають не лише специфічні особливості даної місцевості, а й своїми коренями сягають глибин знань загальноукраїнського та загальнослов'янського дерев'яного будівництва. Це, безумовно, сприяло збереженню традиційності й рівноваженості прийомів і форм народного дерев'яного будівництва взагалі і збереженню особливої, специфічної консервативності будівельних способів і засобів церковного будівництва.

зокрема.

Важливість матеріалу, поданого у розділі, зумовлена тим, що в процесі досліджень виявлено і введено в науковий обіг чимало слів, які складають термінологію народного будівництва. Всі вони виділені в додатках у окремий словник.

Другий розділ присвячено опису та аналізу типологічних градацій дерев'яних церковних будівель у кожному із трьох етнорегіонів, вивченню особливостей архітектурних конструкцій та їх декоративно-мистецьких поєднань. У розділі досліджуються методи зведення майстрами-будівничими дерев'яних церков, дзвіниць та капличок, акцентується увага на першорядному значенні давніх дохристиянських традицій будівельного ремесла.

Основною планувальною одиницею будь-якої дерев'яної будівлі української народної архітектури є квадратний або прямокутний зруб-кліть. Він є вихідним елементом при побудові як житлових та громадських, так і культових будівель. Типом найпростіших одностільних в плані культових споруд можуть бути каплички та дзвіниці. Залежно від того, як групуються зруби, всі загальноукраїнські, в тому числі й карпатські церкви за планувальними особливостями можна звести до двох основних типів - лінійного і хрестового.

Лінійне планування будівлі може бути дводільне або тридільне і є типовим для етнозон Бойківщини /напр., церква з с. Кривки/ та Лемківщини /напр., церква з с. Канора/. На території Гуцульщини характерною є хрестова в плані /з двома відмінами/ будівля /напр., церкви в селах Ясиня, Ямна/.

Говорячи про компонування планів дерев'яних церков Карпатського краю, маємо на увазі типові для даних етнографічних зон будівлі, бо на стиках етнозон, на території так званих перехідних районів, можна зустріти культові споруди як тридільного, так і хре-

стового типів планування.

Розглядаючи конструкції стін церковних будівель, необхідно згадати, що в дерев'яному будівництві Європи, в тому числі і України, відомі дві принципово відмінні конструктивні системи - каркасна і зрубна.

В Карпатському краї майже всі церковні споруди мають зрубну конструкцію /виняток становлять дерев'яні латинські костели/, і лише на Лемківщині бабінець, а на Бойківщині - вежа над зрубом бабинця, в тому випадку, коли вона виконує функції дзвіниці, може бути каркасною конструкцією.

У практиці дерев'яного будівництва існує декілька способів перекриття зрубів церкви: у формі намету /квадратного чи восьмикутного/, двосхилого /інколи трисхилого/ даху.

Оперуючи цими складовими частинами, народні майстри-будівничі створили досконалі, надзвичайно різноманітні варіанти верхів дерев'яних церков. Найпростіша форма намету - квадратна, у вигляді піраміди без заломів. У подальшому розвитку це просте пірамідальне завершення ускладнювалось. Піраміду почали зрізувати одразу ж після встановлення декількох вінків зрубу. На цих зрізах виводили вертикальні відтинки зрубів - четвериків чи восьмериків. Кількість зрізів поступово збільшувалась. Так, на Бойківщині та Лемківщині розвивалась ідея залому наметового перекриття /церкви сіл Ужок, Сухий, Ешка, Кострин, Шелестів/, яка згодом стала основою для створення таких шедеврів світового значення як дерев'яні бойківські церкви із сіл Матків, Нижнє Висоцько, Орячик, Криєка. Висота заломів у цих будівлях поступово зменшувалась догори, що в екстер'єрі надає цим пам'яткам динамічності, а в інтер'єрі створює ілюзію більшої висоти склепіння.

Браховуючи кліматичні умови гірського регіону Карпат, покрит-

тя на житлових, господарських та культових будівлях робились з високими стрімкими скатами. У культових спорудах влаштовувались так звані "піддашся" та "опасання", які охоплювали усю будівлю по периметру.

Аналізуючи творчі методи народних майстрів-будівничих у процесі зведення будівлі, приходимо до висновку, що розбивка плану на підготовленому будівельному майданчику завжди починалась з центральної нави. Якщо ця ділянка повинна була мати вигляд чотирикутника, то одна його сторона була і вихідним розміром при побудові плану цілої церкви; при восьмикутному плануванні центральної нави вихідним розміром могли бути ширина чи довжина центральної нави. Інші ділянки плану розбивались у натурі після центру, пропорційно до його розмірів. Орієнтувався план будівлі за сонцем-вітарем на схід. Усі розміри зрубів-стін, заломів, восьмериків, ліхтарень визначались за розмірами плану, в першу чергу - центральної нави, і були пропорційні їм.

Окрім того, що в процесі будівництва народні майстри користувались пропорціями як усталеним "інструментом", який допомагав встановлювати відповідні розміри, застосовувалась також і візуальна перевірка.

У процесі будівництва церкви співтворцем її була й сільська громада, яка здебільшого замовляла об'єкт, визначала його тип, розміри і навіть окремі форми споруди, орієнтуючи майстра-будівничого на певний зразок. Це давало змогу майстрові встановлювати загальний розмір будівлі та її тип. Та щодо архітектурно-декоративного вирішення, то тут будівничому надавалась можливість для індивідуальної творчості. Саме тому і не зустрічаємо в народному будівництві навіть двох однакових споруд - кожна має свої особливості, свої декоративно-мистецькі риси.

Третій розділ присвячений вивченню декоративно-мистецьких аспектів бойківських, лемківських та гуцульських церков. У ньому подано результати дослідження та мистецтвознавчого аналізу об'ємно-просторових композицій, декоративної виразності ритміки форм та силуетів, світлотіневої та колористичної тектоніки матеріалу в екстер'єрі та інтер'єрі церковної будівлі. Головний акцент у розділі зроблено на декорі церкви як цілого архітектурно-мистецького ансамблю і на окремих складових частинах композиції. Звернено увагу на розвинене художнє чуття майстрів-будівничих, їх "різьбярський" спосіб мистецького вирішення церкви.

Для розкриття архітектурно-декоративного образу культової споруди Бойківщини найбільш характерною є тридільна триверха церква, в якій загальне вирішення форм фасадів органічно впливає з тризрубного плану. Кожен зруб отримав своє логічно-конструктивне і художньо доцільне завершення у вигляді чотирикутного, восьмикутного або комбінування чотири- і восьмикутного пірамідально-ступеневого покриття.

За принципом побудови лемківська церква виходить з типового загальноукраїнського прийому - квадратний намет на квадратному зрубі. Але її характерною особливістю є своєрідна композиція завершення зрубів, від найнижчого - вітарного, до найвищого - вежі бабинця, яка домінує над усією будівлею.

Відмінним від дерев'яної архітектури Бойківщини і Лемківщини типом є дерев'яні культові будівлі на Гуцульщині. Церкви цієї етнотони п'ятизрубні, в плані мають форму хреста з двома відмінами й розподіляється на три групи: одноверхі, триверхі, п'ятиверхі.

Внаслідок того, що народна культова архітектура завжди була заснована на співвідношенні зовнішніх форм будівлі та внутрішньої структури і конструкції, важливу роль у художньо-образному ладі

церкви відіграє інтер'єр.

Основною проблемою у вирішенні інтер'єру дерев'яних церков усіх етнорегіонів Карпатського краю є об'єднання просторів бабинця і центральної нави, а також освітлення внутрішніх об'ємів будівлі.

У бойківських церквах застосовувалось два способи вирішення інтер'єру: контрастний перехід з темного бабинця до яскраво освітленої нави /храми сіл Ужок, Матків, Кривка, Росохач/; цільні об'єднання просторів нави і бабинця, що створює ілюзію єдиного внутрішнього простору /храми сіл Бусовисько, Тисовець, Топільниця/.

У дерев'яних церквах Лемківщини внутрішні просторові форми "типово бойківські" /храми сіл Шелестів, Плоске, Канора, Медведівці, Квятонь, Ганчова/. Способи вирішення інтер'єрів цих культових споруд не відрізняються від бойківських.

У дерев'яних церквах Гуцульщини внутрішній простір у співвідношенні з масштабом висоти людини є доволі обширним завдяки крилам-прирубам, які ще більше підкреслюють центральний об'єм /храми в Коломиї, Ямні, Ворохті, Ясині/.

Відчуття величності, підкреслене декоративною конструкцією іконостасу і деталями інтер'єру, його стремління вгору досягається, насамперед, архітектурною композицією інтер'єру - триступеневою модуляцією форм - від нижнього четверика через кутові паруси до восьмигранного світлового барабана і долі - до затемненого шатрового верху.

Величність і красу внутрішнього простору нави в дерев'яних церквах народні майстри-будівничі підсилювали оригінальним обрисом широкої проїми проходу-арки, яка зв'язує бабинець зі зрубом центральної нави. Проїмам арку надавали різноманітних форм: прямокутних, півциркульних, фігурних з застосуванням у деяких випадках стовпчиків, орнаментованих простю геометричною різьбою.

Особливість просторової композиції карпатських церков полягає в специфічних конструктивних і декоративно-мистецьких засобах організації простору, обумовлених порядком групування зрубів по одній поздовжній чи взаємно-перпендикулярних осях, об'єднаних фігурними просвітами-вирізами та гармонійним сполученням невеликої кількості складових частин - зрубів та верхів з заломами, підпорядкованих єдиному завданню горизонтального розгортання і висотного розкриття внутрішніх просторів. Важливу роль у цьому відіграють заломи. Їх неоднаковий нахил, освітлення, співвідношення розмірів дають широкі можливості для створення своєрідного темпу і ритму розгортання об'ємів, видобуваючи при цьому різноманітні мистецько-психологічні ефекти - напругу чи спокій, велич чи ліризм.

Важливим елементом обладнання інтер'єру і його декоративно-пластичним оздобленням є іконостас. Композиційно задуманий так, щоб привернути увагу віруючих, сконцентрувати їх погляди саме в цій центральній частині, іконостас є художнім, функціональним і смисловим ядром усієї споруди. Будучи втіленням сутності християнської візантійської релігійної ідеології, він є обов'язковою частиною інтер'єрів українських православних та греко-католицьких храмів. Його конструкція логічна, проста, канонічно витримана згідно з традиціями іконописання.

Композиція іконостасу, окрім ікон, включає в себе і орнаментальні мотиви декору, які наносились на дерев'яні колонки, що розділяли ікони.

У кінці XVI ст. різьба іконостасів, судячи із збережених фрагментів, була ще невисокого рельєфу, який складався з візантійських або романо-готичних орнаментальних мотивів. Але вже на початку XVII ст. з'являються елементи ренесансного характеру - акант і виноградна лоза. Рельєф хоч і залишається невисоким, та стає більш

соковитим, пластичним, нагадуючи білокам'яну різьбу в архітектурі.

У кінці XVII ст. різьба стає наскрізною, внаслідок чого іконостас нагадує велику ажурну завісу. Під впливом бароко горизонтальні яруси набирають криволінійних обрисів, вигинаючись над "царськими вратами".

Самі ж "царські врата" - центральні двостулкові двері - багато оздоблені різьбою на мотив виноградної лози з медальйонами, на які нанесено зображення євангелістів і сцени Благовіщення. Ця вимога іконографії є обов'язковою у даній композиції.

Улюбленим декоративним мотивом міських майстрів-сницарів та народних майстрів-різьбярів була виноградна лоза, яка нагадує дерев'яний, відомий у народному мистецтві мотив "дерева життя", будучи водночас символом християнства.

Самобутні сільські майстри, умільці Карпатського краю, переймаючи творчий досвід професійних різьбярів, повторюючи окремі мотиви і композиції, надають їм специфічного народного звучання. Їх різьблені витвори /"царські врата", колонки іконостасів/ вирізняються своєю простотою, лаконізмом, експресивною виразністю створеного образу в поєднанні з тонким чуттям декоративності.

Освітлюється нава, як правило, чотирма вікнами, попарно розташованими на об'єктових стінах. Врізані на висоті 3-5 метрів від рівня підлоги, вони не привертають до себе уваги і в той же час таке їх розміщення дозволяє подати на тло іконостасу верхнє косо освітлення, яке сприяє кращому читанню іконопису, надає різьбленим деталям іконостасу більш чіткої фактурної об'ємності.

Окрім іконостасу важливе місце в системі структури інтер'єру дерев'яної церкви займає вітнар, встановлений за іконостасом у віткарній частині будівлі. На ньому знаходиться кіот зі "святими дарами". Зустрічаємось тут з цінними віткарними образами, книгами, зо-

лотим та срібним начинням, призначеним для потреб літургії.

Обов'язковими предметами інтер'єру є оздоблені дерев'яні підсвічники і чаші, призначені для вітваря, а також більші за розмірами світильники та підсвічники, які встановлюють на солії центральної нави. Більшість із них пишно декорована об'ємною різьбою в стилі офіційного барокового мистецтва.

Доповнюють інтер'єр культової споруди дерев'яні, скромно прикрашені різьбою лави, стільці, купіль для немовлят. Попід стінами і біля лав встановлено хоругви, ручні різьблені хрести, які використовувались для вчистих святкових подій. На стінах, декоруючи ікони, розвішані рушники, багато прикрашені вишивками або тканими візерунками.

У центрі нави на висоті 3-5 метрів підвішена до купола дерев'яна люстра-"павук". Вона орнаментована вигадливою різьбою або розмальована в коричнево-червонуватій гамі кольорів, прикрашена "слізками" іскристого гірського кришталю.

Інтер'єр культових будівель Еойківщини, Лемківщини та Гуцульщини майже не відрізняється між собою, бо, виходячи з потреб літургії, було встановлено певні канони внутрішнього оформлення церкви. Відрізняються вони лише наявністю певної кількості різьби, інкрустації та інтарсії на обладнанні інтер'єру, характером різьби, відмінністю мотивів вишитих рушників та хоругв.

При побудові дерев'яних культових будівель народні майстри добре відчували і враховували масштаб окремих об'ємів і архітектурних елементів. Завдяки вдало знайденому масштабу усієї будівлі і її окремих деталей, архітектурна композиція цих споруд завжди була гармонійною і мистецьки викінченою.

Характерним для культових споруд є поступова, а інколи контрастна зміна моделювання деталей - від найпростіших у нижніх части-

нах споруди до більш витончених і складних у верхніх: галерейки у вежі-дзвіниці, розвинуті маківки тощо.

Своєрідне трактування горизонтальних і вертикальних членувань, засобів архітектурної пластики і композицій об'ємів значно підсилюють враження легкості споруди. Пропорційні співвідношення основних об'ємів будівлі і кожного елемента окремо створюють монументальну завершеність і натуральність споруди в цілому.

Значну роль у загальному вирішенні композиції культових будівель Карпатського краю /на території Еойківщини, Лемківщини та Гуцульщини/ відіграють характерні і мальовничі архітектурно-декоративні елементи - піддашся, опасання, аркади, галерейки-обходи та заломи, які несуть у собі навантаження горизонтальних членувань будівлі.

У дерев'яних культових будівлях Карпатського краю для декору окремих архітектурно-конструктивних елементів часто застосовували плоску, а інколи рельєфну різьбу, як один із найбільш давніх і традиційних засобів підсилення архітектурно-художньої виразності об'єкту.

Відмінною рисою різьби по дереву є її орнаментальний лад, який створюється ритмічним повторенням однакових або чергуванням окремих мотивів і елементів орнаменту - глуха різьба "шнуркового" орнаменту, контурна різьба типу "лиштви", різноманітні прийоми плоскої різьби.

Загалом архітектурна різьбярська творчість Карпатського регіону значно відрізняється від різьблення Центральної і Східної України. В Карпатах народні різьбярі використовували в основному геометричні мотиви плоскої різьби /косі лінії, зубці, розети, хрести, шnurки/, які зберегли риси прадавнього народного орнаменту.

На Лемківщині окрім дерев'яних різьблених орнаментів і кова-

них металевих деталей в оздобленні екстер'єру церковної будівлі застосовувалось фарбування зовнішнього боку стін у червоний, зелений, жовтий кольори /села Квятонь, Команча, Велика Святкова/.

Дерев'яні церкви в населених пунктах Карпатського краю є домінантами у композиції забудови. Їх виняткова роль у житті сільськогосподарського організму кидається в очі з першого погляду. Як правило, дерев'яні культові будівлі розташовувались на підвищених місцях у селі або на околиці його /м. Ворохта, Турка Берхня, с.Канора/ і, по суті, панували над усією околицею. Часто церковну споруду розташовували в центрі села /Вишка, Кострин, Яворів, Сколе/ і тоді вона ставала основним архітектурно-композиційним центром населеного пункту.

Аналізуючи способи розташування дерев'яних церков і їх ізоляваність від інших будівель, можна зробити висновок, що основною причиною цього явища було бажання майстра-будівничого архітектурно-композиційно і декоративно-мальовничо виділити культову будівлю і акцентувати її домінуючу роль в конструкції забудови села. Було б неправильно розглядати культову споруду окремо, відірвано від природного середовища, бо саме природа, зміло скерована рукою людини /огорожа з місцевого матеріалу - каменя, дошки, ліски, вхідні ворота, дзвіниці, могутні розлогі дерева навколо будівлі/, створює той комплекс, який, гармонуючи з навколишньою природою, надає карпатським церквам неповторної краси і декоративної мальовничості.

У висновках узагальнюються основні дослідження дерев'яних церков Карпатського краю ХІІІ - поч. ХХ ст., дано мистецтвознавчу оцінку їх значення в контексті українського та світового надбань пам'яток культури.

- Більшість дерев'яних храмів Карпатського краю постала по селах, де весь архітектурно-будівельний рух був керований народом

- творцем і носієм будівельної традиції. Архітектуру цих церков слід розглядати як мистецьку творчість народу. Серед безіменних творців були й яскраві творчі особистості, чиї імена вдалось встановити крізь плін часу.

- Тонке розуміння цілісності архітектурно-художнього образу дерев'яної будівлі народними майстрами-будівничими виявляється у способі визначення плану споруди в натурі, "де вихідним розміром подальшої побудови є дожина або ширина центральної нави, чи похідні від них - діагональ, половина діагоналі". Завдяки цьому окремі частини будівлі в плані і об'ємах взаємозв'язані, незалежно від того, чи це буде гуцульська хрещата одноверха, триверха або п'ятиверха церква, чи лемківська або бойківська тридільна триверха споруда. Отже, архітектурно-мистецький вигляд кожної дерев'яної церкви обумовлений розвитком ідей пропорційності побудови, які є похідними від розмірів центральної нави.

- Декоративна пластика дерев'яних будівель Карпатського краю, їх мальовнича скульптурність досягнута гранично простими засобами - комбінацією дерев'яних зрубів простої геометричної форми - куба, чотири- чи восьмигранних призм і пірамід, скомбінованих по-різному в залах, обшитими гонтом, дранкою чи дошками. До цих же засобів архітектурно-декоративної виразності треба віднести ще й такі деталі, як опасання та піддашся, галерейки-обходи, одвірки і вікна, часто декоровані площинною або об'ємною різьбою.

- Екстер'єр дерев'яних церков відзначається органічним поєднанням форм, тонким зв'язком з ландшафтом, з середовищем Карпатських гір.

- Особливість інтер'єру карпатських храмів полягає в специфічних архітектурно-декоративних засобах організації просторів, об'єднаних фігурними арками-вирізами та гармонійним сполученням не-

великої кількості складових частин - зрубів і верхів з заломами. Їх неоднаковий нахил, освітлення, співвідношення розмірів створюють своєрідний темп і ритм цього розгортання, виявляють світлотіньову та колористичну тектоніку, тектоніку матеріалу, надаючи внутрішньому простору будівлі разом з іконостасом та іншим церковним обладнанням та начинням невичерпну гаму декоративно-мистецьких настроях відтінків.

Аналізуючи вищесказане, основою творчого методу народних майстрів-будівничих можна визначити багатовіковий досвід будівельних традицій, властивих для даного регіону; унікальний, але не самоізолюваний метод, який розвивався, вдосконалювався в архітектурно-конструктивному та художньо-декоративному напрямках під впливом як загальноукраїнського, так і місцевих етнорегіональних стилів; на цій основі виникали династії будівничих, регіональні будівничі школи, які вирізнялись своїми архітектурно-мистецькими особливостями.

Дослідження еволюції народної методики будівництва дало можливість не лише виявити й дослідити, а й систематизувати зібрані відомості щодо персоналій майстрів, інструментарію будівництва, а також звичаєво-обрядових особливостей, що супроводжували дерев'яне сакральне будівництво Українських Карпат.

Звідси ми маємо підставу зробити висновок про безперервність народних традицій дерев'яного церковного будівництва у цьому регіоні.

Основні результати дослідження:

- Визначено джерела і характер історико-культурного та мистецького розвитку дерев'яного церковного будівництва Українських Карпат; встановлено період найвищого розквіту та етнографічно-мистецькі особливості пам'яток кожного із етнорегіонів.

- Систематизовано й проаналізовано 196 пам'яток, як існуючих,

так і втрачених до нашого часу, на етнозонах Гойківщини, Лемківщини та Гуцульщини.

- Зібрано й систематизовано відомості про 129 майстрів-будівничих краю, з яких 30 вперше введено у науковий обіг.

- У результаті польових досліджень опрацьовано значний лексичний матеріал щодо автохтонних назв інструментарію будівництва, звичаїв та обрядів будівельної магії, укладений в словник, що містить 290 термінів.

- Визначено основні аспекти творчого методу народних майстрів-будівничих, в процесі побудови дерев'яних церков на Гойківщині, Лемківщині та Гуцульщині.

- Розглянуто декоративно-мистецькі особливості екстер'єру та інтер'єру дерев'яних церков і способи їх оздоблення народними майстрами-будівничими.

- Важливою частиною дисертації є ілюстративний матеріал, який містить 120 обмірних креслень та авторських рисунків церков, дзвіниць, фрагментів декору та інструментарію майстрів-будівничих, 165 сучасних та архівних фотографій пам'яток дерев'яного сакрального будівництва..

Таким чином, завершуючи сказане, можемо стверджувати, що дерев'яна церковна архітектура Українських Карпат є плодом творчого генія народу, який втілює у ній і виявив свій досвід, художнє чуття й так документально підтвердив свій культурно-естетичний рівень. Завдяки оригінальності і неповторній красі споруд з дерева, вони є не лише скарбами цього краю, а й світової культури.

Основні наукові публікації по темі дисертації:

1. Традиції дерев'яної монументальної архітектури Карпат // Народна творчість та етнографія. - 1986. - №3. - С. 55-61.
2. Народні традиції дерев'яної монументальної архітектури Українських Карпат // Мистецтво і перебудова: Збірн. наукових праць ЛДІПДМ. - К., 1989. - С. 89-92.
3. Методичні рекомендації до вивчення курсу "Українське декоративно-прикладне мистецтво". Вип. 6. Українське народне малювання. - Львів, 1991. - 40 с.
4. Особливості вирішення просторової композиції інтер'єру дерев'яних церков на Бойківщині та Лемківщині // Українське релігійне мистецтво. Відродження, традиції, проблеми: Збірн. наукових праць ЛДІПДМ. - Львів, 1991. - С. 34-41.
5. До питання створення іменного покажчика народних майстрів-будівничих Карпатського краю // Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво. Історія, теорія, практика: Збірн. наукових праць ЛДІПДМ. - Львів, 1991. - С. 88-103.
6. Аналіз бібліографічних джерел, присвячених дерев'яній церковній архітектурі Українських Карпат // Науковий збірник Українського Вільного Університету. - Т.15. - Мюнхен. - 1992. - С. 312-328.
7. Пам'ятка бойківської архітектури // Народна творчість та етнографія. - 1994. - №1. - С. 78-81.
8. Мистецтвознавчо-етнографічна експедиція. Методичні поради, питальник і термінологічний словник для проведення мистецтвознавчо-етнографічної практики з курсу "Історія українського інтер'єру та народного житла". - Львів, 1994. - 35 с.
9. Дерев'яні церкви у формуванні мальовничого образу карпатського села // Альманах - 94: Мистецький науково-популярний ілюстрований щорічник ЛАМ. - Львів, 1995. - С. 181-183.

Kravchenko Y.O. Creative methods of folk masters-builders in the process of erection of objects of wooden churches architecture of the Ukrainian Carpathians of the XVII - beginning of the XX centuries.

A dissertation submitted for the Candidate of the History of Arts degree with the specialization 18.00.01 - Theory and History of Architecture and Restoration of monuments of architecture. Ukrainian Academy of Art, Kyiv, 1995.

The text of the supported thesis contains the investigation peculiarities of creative methods of folk masters-builders in the process of erection of objects of wooden churches architecture of the Ukrainian Carpathians. The factors which determine the originality of this phenomenon are revealed. The peculiarities of sculptural decoration in general composition of exterior and interior of wooden churches which organically match the surrounding locality were analysed. Particular attention is paid to the specific method of organization of space, to the realing of light-and-shadow and coloristic structure of the material. The dates of the erection of the buildings are defined and the information about masters-builders, their tools and professional terminology is revealed and systematized.

Кравченко Я.О. Творческие методы народных мастеров-строителей в деревянной церковной архитектуре Украинских Карпат XVII - нач. XX в.в.

Диссертация на соискание научной степени кандидата искусствоведения по специальности 18.00.01 - теория и история архитектуры и реставрация памятников архитектуры. Украинская Академия Искусства, Киев, 1995

Защищается текст диссертации, содержащий исследование особенностей творческого метода народных мастеров-строителей в процессе сооружения объектов деревянного церковного зодчества Украинских Карпат. Выявлены факторы, определяющие своеобразие этого явления. Проанализированы особенности декоративной пластики в общей композиции экстерьера и интерьера деревянных церквей, органически сочетающихся с окружающим ландшафтом. Уделено внимание специфическому способу организации пространств, выявлению светотеновой и колористической тектоники материала. Уточнена датировка построения сооружений, выявлены и систематизированы данные о мастерах-строителях, инструментарии и профессиональной терминологии.

Ключові слова: дерев'яні церкви, майстри-будівничі, творчі методи.

Підписано до друку 14.12.95. Формат 60x84/16. Папір друк.№1.
Друк.офсетн. Умовн.друк.арк.2,0. Умовн.фарб.відб.2,0.
Обл.вид.арк.2,2. Тираж 100. Замовлення 310.

Машино-офсетна лабораторія Львівського держуніверситету
Ім. І.Франка. 290602 Львів, вул.Університетська, 1.

452.816

AB 33.986

AB 33.986